

तिफुण

वर्ष : १३ वे । अंक १ला । एप्रिल-मे-जून - २०२२

कुळवाडीभूषण
छत्रपती शिवाजी महाराज
विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १३ वे, अंक - पहिला; एप्रिल-मे-जून २०२२

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231 - 573X

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३, मो. ९९०४००३९९८

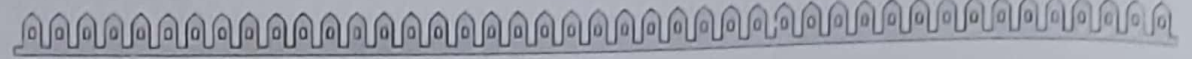
४९.	छत्रपती शिवाजी महाराज : व्यक्तित्व - लहाने पंडित नाना	१८३ - १८७
५०.	शिवकालीन इतिहास लेखनातील राष्ट्रवादी प्रवाह - प्रा. नाजीर पठाण	१८८ - १९२
५१.	श्री छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठी बखर वाङ्मय - प्रा. डॉ. शत्रुघ्न फड	१९३ - १९६
५२.	शिवकालीन महाराष्ट्रातील सामाजिक व आर्थिक जीवन - डॉ. भगवान डोंगरे	१९७ - १९९
५३.	स्वराज्याची स्थापना आणि शिवरायांचे सहकारी - डॉ. गोविंद घोंडिराम उफाडे	२०० - २०२
५४.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा सामाजिक दृष्टिकोन - श्यामसुंदर चमचे	२०३ - २०५
५५.	शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीचा डावपेच एक ऐतिहासिक अवलोकन - डॉ. मंजूषा समर्थ	२०६ - २१०
५६.	छत्रपती शिवरायांच्या प्रशासकीय व्यवस्थेचे अवलोकन : एक चिंतन - डॉ. माया वानखेडे	२११ - २१५
५७.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची युद्धनीती - डॉ. देवयानी चव्हाण	२१६ - २१८
५८.	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठी चित्रपट - अनुजा धनंजय मोरे	२१९ - २२१
५९.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा साहित्य, कला आणि संस्कृतीविषयक दृष्टिकोन - प्रा. डॉ. प्रशांत रामदासजी राऊत	२२२ - २२४
६०.	मराठी ऐतिहासिक कादंबरी : छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व - डॉ. प्रताप गायकवाड	२२५ - २२७
६१.	शिवशाहीतील आदर्श राजनीतीचा दिशादर्शक दस्तऐवज : आज्ञापत्र - भांगे सारिका मनोहर	२२८ - २३१
६२.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्रीविषयक, समतावादी व पर्यावरणविषयक दृष्टिकोन - डॉ. गोविंद गायकी	२३२ - २३३
६३.	छ. शिवाजी महाराजांची प्रशासन व्यवस्था - प्रा. इंगळे के. एम.	२३४ - २३५

स्वराज्याची स्थापना आणि शिवरायांचे सहकारी

- डॉ. गोविंद धोंडीराम उफाडे

राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

स्वराज्य संस्थापक युगपुरुष छत्रपती शिवाजी महाराजांचे श्रेष्ठ राष्ट्रपुरुष होते. त्यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आपल्या असामान्य कर्तबगारी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. हे कार्य अलौकिक होते असे म्हणता येईल. मध्ययुगीन काळात पाच-सहा वर्षे सतत चालू राहिलेल्या इस्लामी आक्रमणामुळे येथील जनता स्वातंत्र्याला पाखळी झाली होती. महाराष्ट्रातील यादवांचे राज्य नष्ट झाल्यापासून जवळजवळ ३०० वर्षे स्वातंत्र्याचा सूर्य उगवलाच नव्हता. उत्तर महाराष्ट्रावर निजामशाहीचे, दक्षिण महाराष्ट्रावर आदिलशाहीचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. अशा या बलाढ्य इस्लामी सत्तांचा छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या अल्प सहकाऱ्यांच्या मदतीने बीमोड केला आणि महाराष्ट्रात हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व अष्टपैलू होते आणि ते घडविण्यात राष्ट्रमाता जिजाबाई आईसाहेबांचे योगदान कारणीभूत होते किंबहुना त्याच स्वराज्यांच्या खऱ्या अर्थाने प्रेरक शक्ती होत्या. त्यांच्या स्वभावाचा आरसाच जणू छत्रपती शिवाजी महाराज होते. राष्ट्रमाता जिजाबाई आईसाहेबांचे व्यक्तिमत्त्व तेजस्वी होते. त्यांच्या या व्यक्तिमत्त्वाविषयी 'शिवाजी दी ग्रेट' या ग्रंथात मोठे मार्मिक वाक्य लिहिले आहे. ते असे - "she had a head of men over the shoulders of a women" म्हणजेच जिजाऊसाहेबांचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत विचारी, धीरगंभीर, त्यागी, करारी व स्वाभिमानी होते. त्याचबरोबर त्यांचे संघटनकौशल्य, लोकसंग्रहवृत्ती, समय ज्ञान, चिकाटी आदी गुणांचे प्रतिबिंबच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वात पडलेले दिसून येते. त्यामुळे राष्ट्रमाता जिजाबाई आईसाहेबच शिवरायांच्या खऱ्या अर्थाने मार्गदर्शिका, गुरू होत्या. त्यांनी बालपणापासूनच छत्रपतींवर योग्य संस्कार, योग्य शिक्षण, मार्गदर्शन देऊन

त्यांच्याकडून स्वराज्याची सिद्धता करून घेतली होती. असे असले तरी या स्वराज्याच्या महान कार्यासाठी मानून प्रांतातील अनेक शूर सहकाऱ्यांची लाख मोलाची साथ मिळालेली आहे. त्यामुळे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याचे तोरण बांधले. म्हणूनच प्रस्तुत लेखाचा प्रपंच मुळात शिवरायांच्या या शूर सहकाऱ्यांच्या कार्यांचे मूल्यमापन करणे हा होय.

स्वराज्यासाठी सहकाऱ्यांचे योगदान -

छत्रपती शिवाजी महाराजांना स्वराज्यस्थापनेच्या प्रारंभिक काळात मावळातील देशमुख व त्यांच्या सैनिकांची मदत झाल्याचे दिसते. या मंडळींना आपलेसे करण्यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराजांना रोहिडखोऱ्यांचे देशमुख कान्होजी जेधे यांचे सहकार्य लाभले. कान्होजी जेधे हे शहाजीराजांच्या सेवेत होते. मावळातील ते एक मातब्बर देशमुख होते. त्यांनी मावळातील देशमुखांचा व रयतेचा विश्वास संपादन करून त्यांचे नेतृत्व प्राप्त केले. त्यामुळे मावळातील अनेकजण कान्होजी जेधेंबरोबरच सहभागी झालेल्या सहकाऱ्यांमध्ये बाजी सजेंराव जेधे, बाजी पासलकर, बापूजी मुदगल, बाजी बांदल, बाजीप्रभू देशपांडे, तानाजी मालुसरे, सूर्याजी मालुसरे, कावजी कोंढाळकर, कावजी मल्हार, दादाजी नरसप्रभू, नारो बापूजी, चिमणाजी बापूजी, बाळाजी बापूजी, जीवा महाले, संभाजी कावजी, हैबतराव शिलीमकर, बाबाजी झुंजारराव आदी कितीतरी सहकाऱ्यांचे बहुमोल सहकार्य छत्रपती शिवाजी महाराजांना स्वराज्यासाठीच्या कार्यात लाभले होते. काही मर्यादा असल्याने येथे सर्वांच्या कार्यांचे मूल्यमापन करता येत नाही.

कान्होजी जेधे -

शिवरायांच्या स्वराज्य निर्मितीच्या कार्यात ज्यांचा सक्रिय सहभाग होता, त्यामध्ये तालुका भोर जिल्हा पुणे येथील जेधे देशमुखांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. कान्होजी

जेथे आणि त्यांचे पुत्र बाजी तथा सर्जेराव जेथे हे शिवकाळातील जेथे घराण्यातील दोन कर्ते पुरुष होते. या दोघांनी शिवरायांना स्वराज्यनिर्मितीच्या प्रारंभीच्या काळात मोलाची मदत केली. कान्होजीच्या आजोबांनी त्यांना वारसदार करून देशमुखीचे वतन हवाली केले व ते कारीचे देशमुख बनले. कान्होजी जेथे यांनी स्वपराक्रमाने मावळच्या देशमुखांचा आणि लोकांचा विश्वास संपादन करून त्यांचे नेतृत्व मिळविले. त्यामुळेच की, काय रोहिड खोऱ्याच्या भोर आणि उत्तर अशा दोन तर्फा होत्या. त्यात २२ गावे असून ती देशमुखी कान्होजी जेथे यांच्याकडे होती. एकूणच पराक्रमी कान्होजी जेथे यांनी शिवरायांच्या स्वराज्य स्थापनेसाठी मोलाचे सहकार्य दिले होते, असे लक्षात येईल.

बाजी तथा सर्जेराव जेथे -

कान्होजी जेथेप्रमाणे त्यांचा मुलगा सर्जेराव जेथे यांनीही स्वराज्यकार्यात छत्रपती शिवाजी महाराजांना मोलाची साथ दिली असे दिसते. कान्होजीची प्रथम पत्नी सावित्रीबाई या मावळ्यातील मातब्बर देशमुख बाजी पासलकर यांची कन्या होत्या. त्यांच्याच पोटी १६२८ रोजी सर्जेराव यांचा जन्म झाला. स्वराज्याच्या उभारणीच्या सुरुवातीच्या काळात बडिलांप्रमाणे सर्जेराव यांनी भाग घेतलेला दिसतो. इसवी सन १६४८ च्या फत्तेखानाच्या स्वारीत बाजीने अतुलनीय पराक्रम केला होता.

सूर्याजी काकडे -

सूर्याजी काकडे स्वराज्य स्थापनेपासून सहभागी झालेले महाराजांचे शूर सहकारी होते आणि कान्होजी जेथे यांचे ते जवळचे नातलग होते. त्यामुळेच तेही स्वराज्य मोहिमेत सामील झाले असावेत असे लक्षात येते. त्यांना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जावळीवरील मोहिमेच्या वेळी दोन हजार पायदळसह जावळीवर पाठविले. महाराजांनी जावळी हस्तगत केली. त्यावेळी सूर्याजी काकडे यांनी भीमपराक्रम गाजविला होता. त्यामुळेच की काय? छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अफजलखानाच्या भेटीला जाताना ज्या दहा योद्ध्यांची निवड केली, त्यात सूर्याजी काकडे हे एक होते. यावरून सूर्याजी काकडे यांची पराक्रमातील योग्यता समजून येते.

बाजीप्रभू देशपांडे -

हिंङस मावळचे बाजीप्रभू देशपांडे यांनीही स्वराज्य स्थापनेपासूनच छत्रपती शिवाजीराजेना साह्य केले आहे. स्वान्या करीत येत महाराज पन्हाळगडावर आले. तितक्यात

आदिलशहाने छत्रपती शिवाजी महाराजांना पकडण्यासाठी सिद्दी जोहर व फाजलखान यांना मोठ्या फौजफाट्यासह पाठवले होते. छत्रपती पन्हाळगडावर आहेत म्हणून त्यांनी गडाला वेढा दिला. त्यामुळे महाराज तेथून विशालगडाकडे कूच करत ते तेथून निसटले याची खबर मिळताच सिद्दी जोहर व फाजलखान सैन्यासह त्यांचा पाठलाग करतात. तेव्हा छत्रपती शिवाजी महाराजांनी बाजीप्रभू देशपांडे यांनी गजापूरच्या खिंडीत शत्रूला थोपवावे असे सांगितले. ती कामगिरी बाजीप्रभूने अतिशय आनंदाने आणि निष्ठेने स्वीकारली. त्या खिंडीत अडसारासारखे उभे राहून बाजीप्रभूंनी व मावळ्यांनी मोठ्या निकराने शत्रूशी सात प्रहर म्हणजे एकवीस तास झुंज दिली. शेवटी छत्रपती शिवाजीराजे विशालगडावर सुखरूप पोहोचल्याचे तोफेच्या आवाज आज कानी पडताच त्यांना खूप आनंद झाला होता; परंतु क्षणार्धातच कोण्या एका शत्रूने घात केला. तेथेच ते धारातीर्थी पडले. काही मावळ्यांनी विशालगडावर ही बातमी महाराजांना सांगताच महाराजांना तीव्र दुःख झाले. त्याच खिंडीत यांची समाधी बांधली गेली. तीच पावनखिंड म्हणून आज ओळखली जाते. त्यांच्या शूरत्वाची वार्ता सगळीकडेच वाऱ्यासारखी पसरली. या पावनखिंडीच्या रोमहर्षक प्रसंगावर राष्ट्रकवी मैथिलीशरण गुप्त यांची कविता अत्यंत अर्थपूर्ण वाटते. ती अशी-

“आये शिवाजी जब रांगनामे । छोडी गई पीवर पांच तोपे ॥

या अक्षर मका सूचक भीमनाद । निश्चित बाजीप्रभु होग यों ॥

फैली मुखश्री उनकी अपूर्व । किया उन्होंने प्रभू धन्यवाद ॥

निर्वाण के पूर्व यथा प्रदीप । वे तेज से पूर्ण हुए विशेष ॥”

अशा या वीर पराक्रमी बाजीप्रभू देशपांडे यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान स्वराज्याला लाभले असे लक्षात येते.

तानाजी मालुसरे -

तानाजी मालुसरे हे अत्यंत पराक्रमी होते. छत्रपती शिवरायांच्या जीवनातील अनेक प्रसंग इथे महाराजांच्या बरोबरच राहिले. सातारा जिल्ह्यातील पाचगणीच्या जवळ असलेले गुंडवली हे त्यांचे मूळ गाव; पण पुढे काही कारणास्तव महाड तालुक्यातील उमराठे येथे ते वास्तव्यास होते. सुरुवातीला लष्करात दाखल झालेले तानाजी मालुसरे नंतर पायदळातील मातब्बर सरदार बनले. अफझलखानाच्या वधानंतर त्याच्या सैन्यावर हे मराठा सरदार तुटून पडले होते त्यापैकी तानाजी मालुसरे हे एक. छत्रपती शिवाजी महाराज

दक्षिण कोकण स्वारीला निघाले असता त्यांच्यासोबत मालुसरेही होते. या मोहिमेत महाराजांनी संगमेश्वर जिंकले. तेथून महाराज पुढे गेले त्यावेळी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी संगमेश्वराच्या बंदोबस्ताची जबाबदारी तानाजी मालुसरे यांच्यावर सोपवली; परंतु त्यांच्यावर आणि त्यांच्या सैन्यावर सूर्याजी रवी सुर्वे यांनी एका काळोखाच्या मध्यरात्री अकस्मात हल्ला चढविला. या हल्ल्याने घाबरून सोबत असणारे पिलाजी नीळकंठराव पळून गेले; परंतु तानाजी डगमगले नाहीत. त्यांनी शत्रूंना अडविले व त्यांच्याशी दोन हात करून त्यांचा हल्ला परतवून लावला. या युद्धातील तानाजीच्या या पराक्रमाची बातमी ऐकून महाराजांनी त्यांचा यथोचित सन्मान ही केला होता. 'शाहिस्तेखानावरील छाण्याच्या प्रसंगीसुद्धा मालुसरे महाराजांच्या सोबत होते. १६७० म्हणजे पुरंदर तहाने गमावलेल्या पुण्याजवळील अत्यंत मोक्याच्या सिंहगड किल्ला जिंकण्याची अवघड कामगिरी महाराजांनी तानाजीवर सोपविली. रात्री निवडक लोकांसह दोन गिरिजा कडा चढून त्यांनी उदयभान राठोडच्या सैन्यावर अचानक हल्ला चढविला. यावेळी झालेल्या संघर्षात उदयभान आणि तानाजी दोघेही ठार झाले. तानाजीचा भाऊ सूर्याजी मालुसरे याने हिंमत धरून आपल्या सैन्याला स्फूर्ती दिली आणि सिंहगड मिळवला. त्याचा महाराजांना आनंद होण्यापेक्षा मालुसरे गेल्याचे तीव्र दुःख झाले आणि महाराज म्हणाले 'गड आला पण सिंह गेला' इतकेच नाही तर परमानंदाने शिवभारतात मालुसरेंचे 'पायदळाचा अधिपती योद्धा' असे वर्णन केले यावरून मालुसरे यांनी स्वराज्यासाठी दिलेले योगदान लक्षवेधक ठरते.

अशाप्रकारे स्वराज्य स्थापनेत अनेक सहकाऱ्यांचे योगदान लाभले गेले. त्यामध्ये मदारी मेहतर, शिवा काशीद, बहिर्जी नाईक आदी कितीतरी छत्रपती शिवाजी महाराजांवर निष्ठा ठेवून जिवाची पर्वा न करता रणांगणावर लढले आणि

लढत-लढत मृत्यूशी त्यांनी कवटाळले. अशा या थोर सहकाऱ्यांच्या मदतीनेच महाराष्ट्रात स्वराज्याच्या स्थापनेचा मार्ग सुकर झाला.

निष्कर्ष -

- १) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अतुलनीय पराक्रमाला साथ लाभली ती सहकारी मावळ्यांची. त्यांच्याच पराक्रमाचे फलित म्हणजे स्वराज्य.
- २) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्व शूर सहकाऱ्यांना खूप-खूप दिले ते सोने-चांदीत मोजले तर अपूर्ण होईल.
- ३) छत्रपती शिवाजी महाराजांचे बंड हे जगाविरुद्ध होते म्हणूनच त्यांच्या सेनेत हिंदूबरोबर मुस्लीम शिपाई असल्याचेही दिसून येते.
- ४) महाराष्ट्रात अनेक जाती व अनेक पंथ आहेत; परंतु छत्रपती शिवाजी महाराजांनी त्यांच्यातील विस्कळीतपणा घालवून त्या सर्वांत ऐक्यभाव निर्माण केला.

संदर्भ सूची -

- १) मा. सा. कन्नमवार, 'राजमाता जिजाबाई', जिजाई प्रकाशन पुणे ३०, पृष्ठ. १५
- २) अ. रा. कुलकर्णी, (संपा.) 'जेधे शकावली', डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००७, पृष्ठ १७
- ३) अ. रा. कुलकर्णी, तत्रैव, पृष्ठ ७२९
- ४) कॉम्रेड गोविंद पानसरे, 'शिवाजी कोण होता?', जिजाई प्रकाशन पुणे, पृष्ठ १२
- ५) सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, 'चरित्रकोश', १९३७, पृष्ठ ८१५
- ६) भवानीशंकर पंडित महाराष्ट्राच्या जीवनातील स्थित्यंतरे, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, पुणे, १९६८
- ७) स. म. दिवेकर, (संपा.) 'परमानंदकृत शिवभारत', दिवेकर प्रकाशन. मुंबई, १९२७, पृष्ठ ३१०

◆◆◆◆◆

